
Marijana Hameršak

Institut za etnologiju i folkloristiku

Zagreb

marham@ief.hr

UDK 821.163.42(02.053.2)

021.84:821.163.42

021.84(091):373.2

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 12. 05. 2014.

Prihvaćeno: 20. 05. 2014.

Zašto su izgubljene prve hrvatske slikovnice?

DJEČJA KNJIŽEVNOST IZMEĐU KNJIGE I IGRAČKE

- U radu se iz dvojne perspektive, povijesti obveznog primjerka te povijesti definicija dječje književnosti, nastoji odgovoriti na pitanje zašto su danas izgubljene gotovo sve hrvatske slikovnice objavljene tijekom prva dva desetljeća produkcije tog žanra na hrvatskom jeziku (1863.-1885.). Umjesto kao problemu, izgubljenim slikovnicama pristupa se kao poticaju za istraživanjâ odnosa između igre, dječje književnosti i materijalne kulture, u ovom slučaju knjiga i igračaka, što je, kako to s nešto drugačijim naglascima predlaže i Robin Bernstein (2013), put prema razumijevanju dječje književnosti kao složenog i dinamičnog povijesnog i kulturnog fenomena, te potencijalno i način otvaranja istraživanjâ dječje književnosti prema uvidima, pristupima i perspektivama drugih disciplina.

ključne riječi: slikovnice, povijest knjige, obvezni primjerak, hrvatska dječja književnost

Istraživači/ce dječje književnosti o slikovnicama ponekad govore kao o „nadžanru“ (npr. Lewis prema Anstey i Bull 2004: 328), najkarakterističnijoj formi dječje književnosti (Nodelman 1992: 130) kojoj bi, kako je to davno istaknuo Milan Crnković, „trebalo dati prvo mjesto u izučavanju dječje književnosti“ (1967: 10). Istodobno je proučavanje slikovnica opterećeno cijelim nizom poteškoća od načelnog pitanja osposobljenosti istraživač/ic/a dječje književnosti za vizualne analize pa do „tehničkih“ problema kao što su problemi datacije ili dostupnosti slikovnica. Problemom datacije bavili su se Štefka Batinić i Berislav Majhut (2001: 9, 36-37 et passim) u studiji *Od slikovnjaka do Vragobe*, ključnom radu o povijesti hrvatske slikovnice do 1945. godine.

Ovaj će se članak baviti problemom nedostupnosti slikovnica, pri čemu će se on manje nastojati riješiti, a više predstaviti kao „epistemološki“ poticaj.

Okolnost da su danas mnoge, osobito starije hrvatske slikovnice nedostupne Majhut (2013) u drugom radu povezuje s uobičajenim životnim tijekom dječjih knjiga. Slikovnice, ali i dječje knjige općenito, piše Majhut, „ako već i uspiju preživjeti intenzivnu uporabu svojih neposrednih korisnika“, bit će kao dio djetinjstva „odbačene čim djeca odrastu pa će posve sigurno završiti na kakvu tavanu ili u podrumu“ (2013: 20). Na nešto apstraktnijoj razini, izgubljenost velikog broja slikovnica tumačila se u literaturi kao simptom njihove podcijenjenosti (Batinić i Majhut 2001: 10) ili, pobliže, kao ishod njihove percepcije kao igračka (Hameršak 2001: 106; Hameršak 2011: 150; 2012: 73).¹

IZGUBLJENE SLIKOVNICE

O čemu se točno govori kad se ističe da su brojne starije hrvatske slikovnice izgubljene? O kojem razdoblju? O kojem broju izgubljenih, a kojem tiskanih slikovnica? Preliminarne odgovore na ova pitanja nalazimo u već spomenutoj studiji *Od slikovnjaka Vragobe* u kojoj Batinić i Majhut temeljem pretraživanja *Građe za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940*, knjižničnih kataloga, reklamnih popisa objavljenih u knjigama i slikovnicama, popisima nakladnika i obavijestima u periodici, govore o dvije stotine četrdeset i pet slikovnica objavljenih od sredine druge polovice 19. stoljeća do 1945. godine. Od tih su slikovnica Batinić i Majhut imali priliku vidjeti tek stotinu i pedeset (2001: 9). Drugim riječima, devedeset i pet slikovnica ili više od trećine hrvatskih slikovnica objavljenih prije 1945. godine nije im bilo dostupno, jer su u međuvremenu izgubljene.

Odgovarajući na pitanje kada počinje produkcija slikovnica na hrvatskom jeziku, Batinić i Majhut zadržavaju se na popisu knjiga nakladnika Mučnjaka i Senftlebena objavljenom u kalendaru *Danica* za 1880. godinu. U tom popisu među najnovijim knjigama uočavaju knjige koje tada prepoznaju kao prve hrvatske slikovnice. Na tom se popisu nalazi „niz ilustriranih knjiga za djecu, među kojima i *Nova slikovnica za malu djecu* Ljudevita Varjačića. Ta slikovnica, međutim, nije sačuvana, kao ni ostalih sedam knjiga s toga popisa. Možemo ipak pretpostaviti da je barem jedna od njih (a vjerojatno i više

1 Batinić i Majhut također ističu da su starije hrvatske slikovnice bile shvaćene kao „anoniman proizvod poput ostalih dječjih igračaka“ (2001: 39), no oni svoj zaključak temelje na produkcijskim, a ne dokumentacijskim praksama vezanim uz slikovnice.

njih) bila slikovnica te da je objavljena prije 1880. godine“ (Batinić i Majhut 2001: 33). Nekoliko godina kasnije Majhut (2006: 182; usp. i 2013) korigira iznesenu tezu te pojavu najstarije hrvatske slikovnice vezuje uz 1863. godinu kada je objavljena slikovnica *Domaće životinje i njihova korist*. Ta je slikovnica danas izgubljena, a Majhut o njoj izvještava temeljem nakladničkog kataloga Lavoslava Hartmana iz 1874. godine (usp. *Popis* 1874). Na temelju istog kataloga, Majhut s još nekoliko slikovnica dopunjuje prilog za bibliografiju slikovnica koji je priredio zajedno sa Štefkom Batinić (2001: 90-94) te ističe da je Hartman objavio „*Malu zviernicu*, 1864. (Sl. 1/str. 326) i *Naravoslovni slikovni* [!] *Abcdar s poučnim stihovi*, s. a. i možda *Slikovnu početnicu*, s. a. Na žalost, niti jedna od tih slikovnica nije se sačuvala“ (Majhut 2006: 182 i f4). Iznimka je, međutim, hrvatsko-njemačko izdanje *Male zviernice* (1864) koje je danas ipak dostupno u okviru fonda Hrvatskog centra za dječju knjigu. Također treba dodati da je Hartman, kako saznajemo iz istog kataloga, ali i drugih izvora, osim slikovnica koje spominje Majhut, tih 1860-ih godina objavio i *Prvu slikovnicu za malu djecu* koja je danas također izgubljena (usp. Hameršak 2011: 210, f 109; *Popis* 1874).

O sadržaju i izgledu slikovnica objavljenih 1860-ih u nakladi Lavoslava Hartmana, kao i o slikovnicama oglašenim u *Danici* za 1880. godinu danas stoga možemo govoriti uglavnom samo posredno, slijedom uvida u tadašnje nakladničke i knjižarske kataloge te prikaze i oglase objavljene u onodobnom tisku. Iz jednog od tih prikaza (Tomšić 1868) tako saznajemo da je *Naravoslovni slikovani Ab/e/c/e/dar s poučnim stihovi* sadržavao trideset i dvije slike, pisana i tiskana slova, brojeve do sto te stihove na hrvatskom jeziku, dok je *Slikovana početnica* bila dvojezična, hrvatsko-njemačka, te je uz različite vrste slova i brojeve imala šesnaest slika u boji.

S obzirom da je *Mala zviernica* tek u novije vrijeme postala dijelom fonda javnih knjižnica, slikovnica *Domaće životinje* (inozemnog ilustratora, sa stihovima domaćeg autora Josipa Milakovića) koja je 1885. godine objavljena u nakladi Sveučilišne knjižare Franje Župana (Albrecht i Fiedler), a koju Batinić i Majhut navode kao najstariju sačuvanu hrvatsku slikovnicu (usp. 2001: 33, f 32) još se uvijek može smatrati međašem. S 1885. godinom i tom slikovnicom, naime, počinje, doduše neredovit, prtok slikovnica u Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu. U ovom ću se članku iz dvojne perspektive, povijesti obveznog primjerka te povijesti definicija dječje književnosti, zadržati na pitanju zašto se do 1885. godine hrvatske slikovnice nisu uključivale u fond nacionalne knjižnice.

Ako do sada u članku spomenutim slikovnicama objavljenim prije 1885. godine pribrojimo i dvije, također izgubljene, slikovnice iz prve polovice 1880-ih koje Batinić i Majhut (2001: 92) navode u prilogu za bibliografiju hrvatskih slikovnica do 1945. godine, dolazimo do zaključka da je danas, uz iznimku jednog naknadno pribavljenog izdanja, izgubljena cjelokupna produkcija prva dva desetljeća hrvatskih slikovnica, odnosno petnaestak naslova.² Taj je broj i veći ako se u obzir uzmu publikacije koje prema današnjim kriterijima ne bismo svrstali u slikovnice (usp. Batinić i Majhut 2001: 11-17), ali koje se tada vjerojatno nisu jasnije razgraničavale u odnosu na slikovnice. Radi se o publikacijama koje su, poput slikovnica, imale mali broj stranica i velik broj ilustracija, a koje su također u velikoj mjeri danas izgubljene. To je, prije svega, osam *Pričalica*, bogato ilustriranih svezaka bajki i priča koje je početkom 1880-ih objavio zagrebački nakladnik Albrecht i Fiedler, ali i nekoliko obilato, iako uglavnom crno-bijelo, ilustriranih sveščića izabranih *Priča iz tisuću i jedne noći* koje je priredio Dušan Lopašić, a 1881. godine objavio karlovački nakladnik Ivan Sagan.³ Sveščići izabranih *Priča iz tisuću i jedne noći* u cijelosti su izgubljeni, dok je od osam *Pričalica* danas sačuvano samo pet (usp. Hameršak 2011: 63 f 64; 149-150).

2 Abecednim redom radi se o sljedećim slikovnicama: *Domaće životinje i njihova korist*. Zagreb : L. Hartman, 1863. [20 stranica teksta]; *Domaće životinje i njihova korist*. Zagreb : L. Hartman, 1864. [22 stranice teksta i 19 slika]; *Mala zviernica*. Zagreb : L. Hartman, 1864. [usporedo je objavljeno nekoliko izdanja ove slikovnice, na različitim jezicima, vjerojatno i pismima, od kojih je jedno danas u posjedu Hrvatskog centra za dječju knjigu pri Gradskoj knjižnici Knjižnica grada Zagreba]; *Milodarke dobroj djeci: nepoderiva slikovnica za malu djecu*. Zagreb : Hartman, 1885.; *Milodarke: slikovnica i pripoviedke iz životinjstva*. Zagreb : Hartman, 1885.; *Milovanka*. Zagreb : Mučnjak i Senftleben, prije 1880.; *Naravoslovni slikovani Ab/e/c/e/dar s poučnimi stihovi*. Zagreb : L. Hartman, 1860-ih; *Nova slikovnica za malu djecu*. Zagreb : Mučnjak i Senftleben, prije 1880.; *Priča o crvenoj kapici*. Zagreb : Mučnjak i Senftleben, prije 1880.; *Priča o pepeljugi*. Zagreb : Mučnjak i Senftleben, prije 1880.; *Priča o ružici*. Zagreb : Mučnjak i Senftleben, prije 1880.; *Priča ob obuvenom mačku*. Zagreb : Mučnjak i Senftleben, prije 1880.; *Prva slikovnica za malu djecu*. Zagreb : L. Hartman, 1860-ih; *Slikovana početnica*. Zagreb : L. Hartman, 1860-ih.

3 Nešto više o izgledu i sadržaju danas izgubljenih Lopašićevih sveščića, koji su, sudeći prema opisu u *Gradi za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju knjiga 1835-1940*, donedavno barem dijelom, čini se, bili pohranjeni u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, danas možemo posredno saznati putem uvida u knjigu *Tisuć i jedna noć: arabske priče* koju je Lopašić objavio iste godine kod istog nakladnika. Ta se knjiga do prije nekoliko godina također smatrala izgubljenom, no ona je od 2009. godine putem donacije privatne biblioteke Gotthardi-Škiljan postala dijelom fonda Knjižnice Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te je danas opet dostupna javnosti.

Već i sama okolnost da su danas izgubljena gotovo cijela dva, i k tomu prva, desetljeća produkcije slikovnica na hrvatskom jeziku, kao i nekolicina srodnih knjiga, nameće pitanje zbog čega one, za razliku od nekih drugih publikacija iz tog doba, nisu pohranjene u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (od 1850. godine Knjižnica Pravoslavne akademije, a od 1874. Kraljevska sveučilišna knjižnica u Zagrebu), knjižnici koja je već tada imala odlike nacionalne knjižnice i bila usmjerena na sustavno prikupljanje proizvoda nacionalne izdavačke djelatnosti. Još je, naime, 1837. godine vrhovni ravnatelj škola u Hrvatskoj, Antun Kukuljević, javnim i vojnim područnim školskim vlastima i pojedincima uputio okružnicu u kojoj upozorava na nacionalni značaj te knjižnice. Kako to piše Matko Rojnić, Kukuljević je u toj okružnici „upozorio da Akademijina knjižnica ne služi samo profesorima i školskoj mladeži nego i javnosti, i to tisućama svojih knjiga i zbirkom novca i prirodnina. On je u toj prilici knjižnicu nazvao javnom narodnom knjižnicom – *Nationalis Academica Bibliotheca*“ (Rojnić 1974: 21). Na stranu performativne geste poput Kukuljevićeve, definiranje te knjižnice kao nacionalne vezuje se uz uvođenje instituta obveznog primjerka, ključnog mehanizma za ostvarenje težnji „da se knjige i drugi tiskarski proizvodi neke zemlje ili naroda sabiru u jednoj, ili još kojoj biblioteci, da bi se trajno sačuvali i koristili u interesu kulture i znanosti“ (Rojnić 1973: 55).⁴

U doba kada je objavljeno prvih petnaestak, danas izgubljenih hrvatskih slikovnica, dakle od 1863. do 1885. godine, na snazi je sukcesivno bilo nekoliko propisa o obveznom primjerku. Prema prvom od njih, integriranom u zakon o tisku, preciznije *Tiskovni red* iz svibnja 1852. godine:

„Od svakoga, u zemljah ovostranih izdanog tiskopisa, dèržan je nakladnik predati zakonite primierke sljedeće: i to, jedan ministarstvu unutarnjih poslah; jedan vèrhovnoj redarstvenoj vlasti ; jedan c. kr. dvorskoj knjižnici ; a jedan onoj knjižnici univerzitetskoj ili zemaljskoj, koja osobitim oglasom u svakoj krunovini ili oblasti bude očitovana, kao imajuća brati taj zakoniti primierak. [...]“ (*Cesarski patent* 1852 §. 4)

Za hrvatsku je krunovinu „osobit oglas“, kojim se precizirao primatelj obve-

4 Propisi o obveznom primjerku inicijalno su bili vezani uz djelovanje cenzure, ali od 19. stoljeća poprimaju, kako ističe Matko Rojnić (1973: 55), izrazitije nacionalno obilježje. Najstarija odredba o obveznom primjerku vezana uz Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu bila je pak u skladu s tadašnjom primarno obrazovnom funkcijom te knjižnice. Radi se o odredbi iz 1816. godine prema kojoj je Sveučilišna tiskara u Pešti zagrebačkoj knjižnici trebala slati besplatne primjerke svojih publikacija (usp. Verona 1981).

znog primjerka, upućen već 25. listopada 1852., kada je banskom naredbom prethodnica današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu određena za primatelja obveznog primjerka tiskovina iz Hrvatske i Slavonije (Rojnić 1974: 28).

Tiskovni red pobliže je definirao i provedbu odredbe o obveznom primjerku, uglavljujući rok njegove dostave („najdulje od osam danah, od izdanja pisma računajući“), obveznika („nakladnik“), način dostave („pošiljke ove uživaju slobodu od poštarine“), eventualnu nadoknadu („ako tiskopis bude od osobite skupocienosti, bit će platjen po cieni stačunskoj, odbivši od nje primieren dio postotakah“). Konačno, *Tiskovni red* precizirao je i tiskovine koje nisu potpadale pod odredbu o obveznom, zakonitom primjerku: „Tiskopisi ništanemane, služeći za porabu poslovnu i privatnu, kao cedulje oglasne, adresse, karte od priporuke, blanketi i ini ovakovi podredjeni proizvodi tiska, zakonitih primierakah pošiljati dužni nisu. Rubricirani papiri i predmeti izkitni, naravi čisto obèrtne, ako neima na njih ni teksta, ni kipnih predstavah, a tako i etikete, i karte pohodne, odrišeni su od izpunjavanja formalnostih, propisanih u § § 2. i 3.“ (*Cesarski patent* 1852 §. 4).

Tiskovni red iz 1852. godine zamijenjen je 1875. godine *Zakonom o porabi tiska* koji je gotovo identično definirao naslovni predmet. Slično *Tiskovnom redu* koji se odnosio na „proizvodih tiska stamparskoga“, ali i „svih proizvodih duha i obrazujuće umjetnosti (o svih dielih književnih i umjetničkih), umnoženih, budi tiskom kamena, metala ili dèrva, budi kovom budi tvorilom, budi kojim mu drago sredstvom mehaničkim ili kemičnim“ (*Tiskovni red* 1852 §. 1), i *Zakon o porabi tiska* bio je nadležan za sve proizvode tiska (tiskovine, tiskopise), kao i za umnožene umjetničke i književne proizvode općenito.⁵ Poput zakona iz 1852. godine, i ovaj je zakon izuzimao iz obveznog primjerka one proizvode tiska koji „služe jedino potrieboćam obrta i prometa ili potrieboćam domaćega i društvenog života, kao što su obrazci, cienici, karte polaznice itd.“ (*Zakon* §. 7).

Ova su se dva zakona, s druge strane, unekoliko i razlikovala vezano uz obvezni primjerak. *Zakonom o porabi tiska* broj obveznih, dužostnih primjeraka povišen je, naime, na pet, a Kraljevska sveučilišna knjižnica u Zagrebu, današnja Nacionalna i sveučilišna knjižica u Zagrebu, i izrijeком je navedena kao pri-

5 Riječima zakona: „Što se god zakonom ovim naredjuje o tiskopisih, valja ne samo o proizvodih tiska stamparskoga, nego i o svih proizvodih književnih i umjetničkih, umnoženih ma kojim tvorilom mehaničkim ili kemičkim“ (*Zakon* §. 2).

mateljica jednog od tih primjeraka (*Zakon* 1875 §. 7). Ovaj je zakon, nadalje, preciznije određivao provedbu odredbe o obveznom primjerku, predviđajući i mehanizme njezina izvršenja. Ako na tiskovini nije bio naveden nakladnik, obveza slanja prenosila se na tiskara, dok se za zanemarivanje obveze slanja obveznog primjerka predviđala globa u iznosu od 50 forinti, kao i izvršenje obveze slanja (*Zakon* 1875 §. 7).

Za raspravu o izgubljenim slikovnicama važno je uočiti da obvezni primjerci, unatoč spomenutim zakonskim odredbama, često ipak nisu stizali u knjižnicu. Dopisi Matije Smodeka, glavnog i jedinog knjižničara u razdoblju tijekom kojeg je bio na snazi *Tiskovni red* iz 1852. godine, upućuju, kako ističe Eva Verona, na stalne probleme s dostavom obveznih primjeraka. U godinama nakon donošenja banske uredbe iz 1852. godine, Smodek u izvještajima, naime, redovito spominje nemar pojedinih tiskara, isprva samo onih izvan Zagreba, a zatim i iz Zagreba (usp. Verona 1987: 26). Situacija se nije znatno izmijenila ni nakon donošenja *Zakona o porabi tiska*. Prema podacima koje iznosi Dora Sečić (2007: 123), šk. g. 1879./1880. kroz institut obveznog primjerka u knjižnicu su od ukupno 1.345 publikacija pristigle tek 82, dok je šk. g. 1883./1884. od ukupno 2.308 novih publikacija tek 127 stiglo kao obvezni primjerak.⁶ Utoliko ni sam podatak da ta knjižnica ne posjeduje slikovnice, a vrlo često ni slikovnicama srodne knjige, objavljene prije 1885. godine, ne govori nužno o tome da su nakladnici ili knjižnica slikovnice izuzimali iz kategorije obveznih primjeraka i pridruživali tiskovinama obrtnog i privatnog značaja kao što su etikete, posjetnice i dr. Kako to, naime, piše Verona, povodom drugih publikacija, ali usporedivo sa slikovnicama, u Smodekovim se izvještajima navode „svesci, brošure i zemljopisne karte, ali nikada se ne spominju kakvi grafički listovi, plakati ili drugi proizvodi likovnih umjetnika. Ali teško je sada utvrditi je li to samo krivnja tiskara i nakladnika ili se možda mora pripisati nemaru same Akademijine knjižnice za tu vrst tiskopisa. U ono vrijeme, kad je poslove u biblioteci obavljao profesor Akademije uz svoje redovite obaveze i to besplatno i s malo povremenih pomoćnika, zaista je bilo teško, a možda i nemoguće voditi računa o

6 Treba istaknuti da su knjižničari u razdoblju koje je u fokusu ovog rada, od 1863. do 1885., nastojali na provedbi i širenju odredbe o obveznom primjerku. Smodek je tako redovitiji prtok obveznih primjeraka pokušavao potaknuti opetovanim opominjanjem neredovitih pošiljatelja obveznih primjeraka, a katkad i prijavama istih Ravnateljstvu Akademije, ponekad i uz molbu da se prijava proslijedi i Vladinom Odjelu za bogoštovje i nastavu (Verona 1981: 228). Ivan Kostrenčić je 1876. godine, vrlo brzo po dolasku na Smodekovo mjesto, ishodio pak odluku kojom su obveznim primjerkom bila zahvaćena crkvena, školska i druga izvješća (Sečić 2000: 17).

takvim proizvodima koji su se pojavili u Hrvatskoj i Slavoniji i reklamirati ih“ (Verona 1981: 228).

S obzirom na to da se u sličnim uvjetima odvijao rad knjižnice i nakon 1875. godine, kada na Smodekovo mjesto dolazi Ivan Kostrenčić,⁷ kao i s obzirom na to da je i tada priljev obveznih primjeraka, kao što je spomenuto, bio relativno nizak, danas se na temelju zakonskih propisa i uvida u osnovne odrednice rada knjižnice ne može jednoznačno odgovoriti na pitanje zašto ta knjižnica do 1885. godine nije u svoj fond uključivala i slikovnice. Moguće je da najstarije hrvatske slikovnice nisu dijelom fonda nacionalne knjižnice zato što ih nakladnici, poput tolikih drugih publikacija, tada jednostavno nisu slali. Moguće je također da nakladnici knjižnici nisu slali slikovnice jer su ih svrstavali u kategoriju *podređenih proizvodi tiska* (*Cesarski patent* 1852 §. 4). Također je moguće i da su ih nakladnici slali, ali ih knjižnica nije zaprimala ili obrađivala jer ih voditelji knjižnice nisu smatrali relevantnim za oblikovanje fonda nacionalne knjižnice. U prilog posljednjem govori i suvremena praksa. I danas se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu slikovnice s malo ili bez teksta definiraju, ali za razliku od nekoć i obrađuju, kao sitni tisak (usp. Buzina i Salaj Pušić 2012: 6, 40) što je pojam koji je u međuvremenu u Hrvatskoj u nešto širem značenju zamijenio pojam efemerne građe (Lešković i Živković 2011: 124-125).⁸ No, dok se danas, dakle, nastoji na obradi i po-

7 Kostrenčić je sve do 1887. godine bio jedini stručni zaposlenik knjižnice u kojoj su uz njega radili jedan pisar, honorarni podvornik i povremeni honorarni, akademski obrazovani pomoćnici (Sečić 2000: 18-20).

8 Sitnim tiskom se, prema aktualnom priručniku za katalogizaciju na koji se pozivam u dijelu teksta, naziva „knjižnična građa uglavnom reklamnog, informativnog ili propagandnog sadržaja nastala u svrhu privremene uporabljivosti i aktualnosti. Građa obuhvaćena sitnim tiskom u pravilu je maloga opsega, nestandardnog formata i neujednačenog dizajna, namijenjena uporabi u specifične, trenutno aktualne svrhe. U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu u zbirku sitnog tiska uključuju se brošure, leci, presavici, prospekti, adresari, zidni i džepni kalendari, kratki oglasi i priopćenja, obavijesti, katalozi, vodiči, koncertni, kazališni i drugi programi, tiskanice i obrasci, različite vrste karata, cjenici, jelovnici, recepti, propagandni materijali političkih i drugih kampanja, čestitke, razglednice, plakati, zidni i džepni kalendari, knjižne oznake, naljepnice, molitvenici, slikovnice s malo ili bez teksta, bojanke, nastavni materijali od prvog do četvrtog razreda osnovne škole (radne bilježnice, vježbenice, testovi, radne mape i sl.). Sitnim tiskom obuhvaćen je i dio sive literature“ (Buzina i Salaj Pušić 2012: 6). Radi se o publikacijama koje se u toj knjižnici s ciljem ostvarenja njihove dostupnosti korisnicima izdvajaju iz obveznog primjerka i sustavno obrađuju od 1998. godine. Za područje dječje književnosti relevantan je podatak da se prema istom priručniku uz gore navedene žanrove u sitni tisak uvrštavaju i stripovi i crtani/ grafički romani (eng. *graphic novel*) bez veće distinkcije između tih žanrova (usp. Buzina i Salaj

većanju dostupnosti fonda te vrste građe, *Pravila za biblioteku kr. sveučilišta Franje Josipa I* iz 1876. godine izričito su isticala da nabavljanje „spisah strogo efemerne naravi i vrijednosti nije dozvoljeno“.⁹

Kako bi se odgovorilo na pitanje jesu li prva dva desetljeća produkcije hrvatskih slikovnica danas izgubljena pukim slučajem ili zbog načelno ležernog odnosa nakladnika prema obveznom primjerku, ili možda skromnih uvjeta u kojima je tada radila knjižnica ili možda stoga što su ih, nakladnici i/ili knjižnica, doživljavali kao publikacije koje su se svrstavale u *spise efemerne naravi* i izjednačivali s publikacijama za *porabu privatnu, podređenim proizvodi tiska* (*Cesarski patent* 1852 §. 4) koji su namijenjeni samo *potrieboćam domaćega života* (*Zakon* §. 7), potrebno je osim tekstova vezanih uz poslovanje knjižnice i institut obveznog primjerka uzeti u obzir i druge vrste tekstova iz istog razdoblja, posebice tekstove o dječjoj književnosti i slikovnicama budući da su oni predmetno bili usmjereni na publikacije o kojima je riječ.

SLIKOVNICE I DJEČJA KNJIŽEVNOST

Povijesno gledano, opseg književnosti izrazito je nestalan, varijabilan. Književnost je, recimo, u 18. stoljeću objedinjavala najrazličitije vrste knjiga i tekstova, a ne samo one koje danas imenujemo književnošću (Williams 1983: 185). Kako se saznaje iz historijskog *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, odnosno *Akademijinog rječnika* (ARj), pojam književnost se i u hrvatskom kontekstu još u 19. stoljeću rabio u smislu svih knjiga „uopće, ili što su o nekoj osobitoj stvari pisane“ (ARj V: 129). Drugim riječima, književnost je obuhvaćala sve što je tiskano ili napisano, ali i znanje (tekstove) općenito ili o nekom određenom predmetu. Na tom tragu se i časopis koji se u drugoj polovici 19. stoljeća bavio, kako stoji u njegovu podnaslovu, *jezikom i poviješću hrvatskom i srpskom i prirodnim znanostima* zvao *Književnik*. Slično tomu se ni časopis *Književna smotra: mjesečna priloga k „Napredku“*, koji je nešto kasnije izlazio također u Zagrebu (1883-1894), nije bavio isključivo književnim tekstovima u današnjem smislu. Umjesto toga, *Književna smotra* bila je usmjerena uglavnom na stručnu literaturu te donekle i beletristiku kao medije prijenosa relevantnih znanja i spoznaja.

Pušić 2012: 13, 26, 45). O povijesti, problemima, statusu i perspektivama sitnog tiska i efemerne građe u 20. stoljeću, a s naglaskom na fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu vidi više u Rojnić 1973.

9 Pretisak *Pravila za biblioteku kr. sveučilišta Franje Josipa I* dostupan je u Sečić 2000: 121-138.

I pojam dječje književnosti u hrvatskom je kontekstu tijekom 19. stoljeća značio knjige ili, u tadašnjoj terminologiji, spise za djecu općenito: romane ili pak zbirke pjesama ili priča, kao i publikacije posve utilitarne naravi. Josip Kirin (1886) tako u vjerojatno najstarijem pregledu povijesti hrvatske dječje književnosti navodi, recimo romane, i zbirke priča, ali i savjetnike za mlade (npr. Franjo Klaić *Mali ratar*, *Mali stočar*, *Mala gospodarica*), knjige o matematici (Hübner *Slikovana računica*), prirodoslovlju (Vjenceslav Zabož Mažik *Věnac*) ili historiografiji (Kremler *Prošlost Hrvata*).¹⁰ Kirin u svojem pregledu spominje i naslove nekoliko slikovnica, žanra koje drugi tekstovi tog tipa sve do druge polovice 20. stoljeća u pravilu potpuno zaobilaze (usp. Filipović 1885; Krajačić 1914; Magjer 1906; Magjer 1907; Peroš 1942) ili iznimno samo posredno i usputno spominju (usp. Širola 1896: 33).

Dječja je književnost u 19. stoljeću, štoviše, kako se to izrijeком navodi u članku „Pravac naše književnosti“ Ivana Filipovića iz 1858. godine, na prvom mjestu obuhvaćala školske knjige, a zatim i „druge shodne zabavne i poučne spise za djecu“ (1858: 72). Desetljećima kasnije, krajem stoljeća, Stjepan Širola (1896) na isti način definira njezin opseg. I za Širolu se pojam dječje književnosti, odnosno, u njegovoj terminologiji omladinske književnosti, u prvom redu odnosi na školske knjige (Širola 1896: 34). Zanimljivo je da se ni Širola, niti Filipović pritom u svojim člancima ne bave školskim knjigama. Filipović je školske knjige isključio iz razmatranja uz argument da je skrb o njima uzela „na se naša vlada“ (1858: 72), dok ih Širola zaobilazi zbog supstancijalne razlike u odnosu na druge knjige. Školske knjige, smatra Širola, jednostavno nisu isto što i knjige „zabavno-poučna sadržaja, koje su pisane za našu omladinu, te su u neku ruku ono, što je liepa knjiga u opće za literaturu“ (1896: 34).

Filipovićev i Širolin članak upućuju na razliku između teorijskog i operabilnog opsega književnosti, čime vrlo zorno pokazuju da je pojam dječje književnosti u drugoj polovici 19. stoljeća na teorijskoj razini imao znatno širi opseg nego danas, dok je u praksi ipak bio uži, iako još uvijek širok u odnosu na danas, te u pravilu nije obuhvaćao školske knjige. Njihovi su članci, nadalje, važni jer pokazuju da je opseg pojma (dječje) književnost nestalan ne samo dijakronijski, nego i sinkronijski, i ponekad i u okviru istih koncepcija

10 Savjetnici, knjige o prirodi, matematici i dr. se krajem 19. stoljeća u hrvatskom kontekstu u raspravama o dječjoj književnosti smještaju u zasebnu skupinu *spisa čisto poučnih*, *spisa poučnog sadržaja* ili *poučne dječje književnosti* (usp. npr. Filipović, 1885: 10) ili se potpuno isključuju iz razmatranja o dječjoj književnosti (usp. npr. Belović-Bernadzikowska 1897).

književnosti. Zanimljivo je pritom uočiti da su se školske knjige u drugoj polovici 19. stoljeća u hrvatskom kontekstu ponekad ipak uključivale u rasprave o dječjoj književnosti. Kirin, recimo, u već spomenutom pregledu navodi i *Male pripovjesti* Imbre Antolića koje su se, kako upućuje Majhut (2005: 14), sredinom 19. stoljeća kupcima i čitateljima nudile kao samostalna knjiga koja se po potrebi može upotrijebiti i kao čitanka za pučku školu. Primjer *Malih pripovjesti* pokazuje da se u hrvatskom kontekstu u drugoj polovici 19. stoljeća razlika između školskih i izvanškolskih knjiga izvodila temeljem razlike u uporabi pojedine publikacije (u školi ili izvan škole), a ne nužno temeljem žanrovskih značajki u njoj uključenih tekstova.¹¹ Ista je knjiga, naime, ovisno o njezinoj uporabi, mogla biti i udžbenik i književnost u užem smislu (sve knjige, osim školskih), što pokazuje da se tadašnje razgraničavanje publikacija izvodilo po drugim linijama nego danas. U tom je smislu i podjela na utilitarne ili neutilitarne publikacije, ili u terminologiji Roberta Escarpita (1972: 43-61), na funkcionalne knjige s jasnom utilitarnom funkcijom i ne-funkcionalne knjige kojima se zadovoljavaju neutilitarne kulturne potrebe, sasvim očekivano samo uvjetno primjenjiva na dječje knjige iz tog razdoblja. Za ilustraciju, dovoljno je spomenuti da je prvi hrvatski dječji roman *Mlajši Robinzon* Antona Vranića (1796) imao cilj „ne drugi, kak detcu podvučati, serdca i želju njihovu z vugodnem mišljenj’ raztrešenjem na navuke podignuti i z ovemi mladost njihovu na jedan kakti nespazliv način sprijateliti“ (Vranić 2012: 117). Knjiga koja se danas, slijedom razumijevanja romana kao nefunkcionalnog žanra, prepoznaje kao najstarija nefunkcionalna knjiga hrvatske dječje književnosti imala je, dakle, vrlo izraženu utilitarnu funkciju.

Slična su se, sasvim utilitarna očekivanja postavljala pred dječju književnost i u razdoblju u kojem su objavljene slikovnice o kojima je riječ u ovom članku. Kao što sam već pisala (usp. Hameršak 2011: 114-115), hrvatska je dječja književnost druge polovice 19. stoljeća preferirala zabavno-poučne ili poučno-zabavne tekstove. U ovom pristupu književnost je bila važna zbog svoje *beletrističke primjese* u koju su se zaodijevala čudoredna načela „onako od prilike, ko što se pilule podaju djeci u poslastici kakvoj, da ih lagje progutaju“ (Dvorniković 1893: 532). Recept je bio: „što je ugodno i koristno, to se vazda dvostruko preporučuje“ (Slivarić 1876: 41). Ili, kako je to Filipović elaborirao u već spomenutom članku:

11 Slično tomu, Raymond Williams (1983: 185) upozorava da se krajem 18. stoljeća u engleskom kontekstu pojedine publikacije ili tekstovi nisu isključivali iz književnosti temeljem njihove pripadnosti nekoj posebnoj vrsti ili žanru, nego stoga što su bili ispod razine rafinirane učenosti.

„Svrha naših književnih radnja nije i ne može druga da bude, nego da književnošću u narodu probudimo i razvijemo svijest duševnu i ćudorednu. Ovo je glavna svrha, u njoj se sve druge slažu. Prosveta i obrazovanost su dakle svrha, a književnost je sredstvo. [...] Kuća se ne gradi odosgor, nego odosdol ; i mi moramo dakle da počmemo gojenjem i obradjivanjem ne klasičke nego pučke književnosti. [...] U obradjivanju pučke književnosti treba [...] da započmemo pisati i prevadjati spise za mladež“ (1858: 59-60).

Desetljećima kasnije Filipović (1885) je od dječje književnosti također zahtijevao da bude pragmatična. „Spisi za mladež“, pisao je tada „ili su da zabave, ili da oplemenjuju ili da poučavaju; nu prvo i najglavnije svojstvo, što se od njih zahtijevati mora jest to, da obrazovno djeluju na mladež“ (1885: 10). Filipović je pritom isticao da:

„obrazovno pako ne djeluju oni spisi, koji idu samo za pukom zabavom, a za ničim drugim; u kojih su samo kojekakove lakrdije bez ikakova soka i smoka; u kojih ničega nije, što bi uz zabavu ujedno i srce djetinje oplemenjivalo ili krug djetinjeg zvanja razširivalo; takovi spisi ne valjaju; njimi se djeca samo raztrešuju, zorovi im se potamnjaju, a pojmovi pomućuju. Da pako koji spis, ma to bila i jednostavna pripoviedčica, obrazovno djeluje, treba da se osniva na višoj ideji.“ (1885: 10).

Slično kao i Filipović, o dječjoj je književnosti krajem 19. stoljeća pisao i već spomenuti Stjepan Širola. „Nepobitna je istina“, ističe Širola „da je *dobra knjiga* jedno od najboljih uzgojnih sredstava, da je put do svačijeg srca. Samo se sobom razumijeva, da će se svaki razumni roditelj i uzgojitelj mašiti tog uzgojnog sredstva, te pružiti mladeži u ruke *dobru knjigu*“ (1896: 11). I on je, poput Filipovića, iz sfere dječje književnosti isključivao tekstove koji nisu imali obrazovnu dimenziju: „Ja osuđujem svaki spis za mladež, koji je pisan samo zato, da mladež zabavlja, te joj otimlje vrijeme“ (Širola 1896: 11).

Na temelju samih tekstova ne može se jednoznačno odrediti predmet osuda Filipovićeve i Širolina teksta. Iako bi se slikovnice mogle podvući pod odrednicu spisa *koji je pisan samo zato da mladež zabavlja*, vjerojatnije je da su se oni obarali na popularne romane, možda i bajke, žanrove koji su tih godina već bili na meti izravnih kritika (usp. Hameršak 2011: 61-64 *et passim*; Stipčević 2008: 264-294). Kako bilo, Filipovićev i Širolin negativan odnos prema onom što su prepoznavali kao samodostatnu zabavu, sugerira ljestvicu društvenih vrijednosti koja je publikacije poput slikovnica smještala na dno, ako ne i izvan kulturnih tijekova. U tom smislu se i okolnost da se Širola slikovnica dotiče samo usputno, a Filipović ni tako, premda se ekstenzivno bavi opre-

mom dječjih knjiga i ilustracijama (Filipović 1885: 49-50), može tumačiti kao signal da su oni slikovnicu doživljavali kao formu koja je izvan djelokruga, a možda i ispod razine, njihovih razmatranja. I doista, o slikovnicama se u to doba u pravilu nije govorilo u kontekstu dječje književnosti, nego u kontekstu igre i igračaka, praksi i predmeta koji su, o čemu će biti više riječi u nastavku, tada bili opterećeni ambivalentnim, nerijetko i negativnim konotacijama.¹²

Spomenuti *Naravoslovni Ab/e/c/e/dar s poučnim stihovi* se, primjerice, u tadašnjem tisku opisivao kao „knjižica koja je namijenjena samo zabavi mladih, a ne toliko poduci“ (A. 1867), a *Slikovana početnica* kao „prikladna igračka“ (Tomšić 1868: 62). Jedan od najstarijih radova na hrvatskom jeziku koji su se uopće doticali slikovnica, također je bio posvećen igri. Radi se o raspravi Andrije Hajdenjaka o „igri kano pripravi za budući život“, koja slikovnice načelno opisuje kao publikacije koje su „zamèršene i tankoumne, te s toga nepodražuju djetinju čut vazda pravim načinom“, a u kojoj se istodobno, prije krajnje napomene „Nije sve zlato što sjaje!“, preporučuje „Slikovnica“, izašla u Zagrebu kod L. Hartmàna i druge hèrvatske“ (1872: 9). Na samom početku 20. stoljeća Marija Jambrišak također u članku o dječjoj igri (preciznije dječjim igračkama), uz sličnu dozu rezerviranosti, piše o slikovnicama:

„Posebna vrst igračaka jesu slikovnice. No takove igračke imaju samo onda pravu vrijednost, ako majka, baka, otac ili tko drugi sjedne uz dijete, pa živim pripovijedanjem mrtvim slikama podaje život; djeca pitaju, odgovaraju, slušaju i gledaju tako zadubeno, da kod toga zaborave na jelo i pilo“ (1900: 97).

Slikovnice se tada, čak i kad ih se doslovno imenovalo kao „slikovnice knjige“, svrstavalo u igračke (usp. Bartuš 1889: 258).¹³ Odjeke shvaćanja slikovnice kao igračke, konačno, nalazimo i u prvim fokusiranim razmatranjima tog žanra u nas, prije svega u već spomenutoj studiji Milana Crnkovića (1967). Crnković koji se odlučuje za opis slikovnice kao *prve knjige koju dijete dobiva u ruku*, a time i žanra kojem bi stoga „trebalo dati prvo mjesto u izučavanju dječje književnosti“ (1967: 10), ipak pokazuje stanovite dvojbe o tome je li

12 Za iznimku usp. npr. članak Mihovila Pleše (1891) o načinima poticanja dječjeg čitanja u kojem se slikovnice spominju kao *štivo za prvu dob* (1891: 530), ali i članak o izložbi učila u kojem se u kontekstu izložaka nakladnika Ferdinanda Auera slikovnice svrstavaju u knjige (s. n. 1892: 385). Treba, međutim, uočiti da se radi o člancima koji su objavljeni u doba kad se prve slikovnice, iako neredovito, ipak uključuju u fond Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, odnosno kada se i u tom okviru uočava promjena percepcije te vrste publikacija.

13 „Domaća mala čeljad pozvala susjednu siromašnu, da im pokažu svoje lijepe, pretil-konjice, hrabre vojnike, slikovnice knjige i druge igračke“ (Bartuš 1889: 258 – istaknula M. H.).

„slikovnica – onda kad je dobra – uvijek knjiga i je li uvijek dio književnosti. Slikovnica može biti igračka, može biti karton za slaganje, često je zbir slika bez teksta ili s tekstom koji, bez literarnih pretenzija, tumači sliku“ (1967: 9). Tek s prvim stručnim skupovima o slikovnici u nas, koji slikovnice vezuju uz knjige već i u nazivu proizašlih zbornika radova (usp. Javor 2000; Skok 1972),¹⁴ a posebice nakon spomenute književnopovijesne studije Štefke Batinić i Berislava Majhuta, slikovnice se u hrvatskom kontekstu počinju sve izraženije promatrati kao primjer „eminentno dječje književne vrste“ koja je „dio književne baštine“ (Majhut i Batinić 2001: 17).

Percepcija slikovnica kao igračaka, podrazumijevala je – kako pokazuju i do sada izdvojeni navodi – odmak, pa i skepsu prema toj vrsti publikacija, što se pak može dovesti u vezu s tadašnjom društvenom percepcijom igre i igračaka. Akademijin rječnik, naime, igračku opisuje kao „ono čime se djeca igraju“, kao i u značenju dječje igre „ali nekako u zlom smislu“ (ARj III: 775). U istom se rječniku uz riječ igra – uz ogradu da „je mnogo takovijeh igara u kojima su osobiti zakoni, s kojijeh posljedice i sama igra mogu biti ozbiljne“ – kao prvo značenje navodi da je igra ono „što radi čeljade (a i živinče) bez ozbiljne namjere, samo da se zabavi, da prođe vrijeme“, dok se u širem smislu igra opisuje kao „sve što nije ozbiljno“ (ARj III: 773-775). Društveno, dakle, marginalizirane, pa čak i stigmatizirane kao dječje i neozbiljne, igre i igračke su se u tadašnjim pedagoškim krugovima dodatno problematizirale kada se radilo o „umjetnimi igračkama“ (s. n. 1865: 96). Sredinom 1860-ih, kada Hartman objavljuje svoje prve slikovnice, hrvatski je časopis *Bosiljak* povodom božićnog darivanja djece uz iscrpnu argumentaciju ekonomski, pedagoški i prosvjetno štetnih aspekata *umjetnih igračaka* pozivao „sve naše prijatelje mladeži i sve roditelje“ da u interesu „književnosti naše, u interesu naše omladine i našeg narodnog napredka [...] kod nastajućih blagdanah za svoju djecu, osobito škole polazeću, nekupuju kojekakve ništetne igračke, nego neka se radije svrate na naše knjižare, te nek onde potraže sgodnih darova za svoju mjezimčad“ (s. n. 1865: 96). Isti je članak pritom, iz perspektive tih godina također inauguriranog shvaćanja slikovnica kao igračaka, paradoksalno preporučivao „liepe nakladnine našeg vrlog knjižara g. L. Hartmana i tiskara g. Dr. Albrechta“ (s. n. 1865: 96) koje su tada već uključivale i slikovnice. Tim tekstom najavljena su desetljeća ambivalentnog odnosa prema slikovnicama

14 Zbornik sa skupa održanog 1971. godine naslovljen je *Slikovnica prva knjiga djeteta* (usp. Skok 1972), dok zbornik sa skupa iz 1999. godine nosi naslov *Kakva je knjiga slikovnica* (usp. Javor 2000).

o kojem je već bilo riječi; odnosa koji je značio da su slikovnice formalno bile obuhvaćene obveznim primjerkom, ali kao obvezni primjerak nisu stizale u knjižnice; odnosa koji je značio da se slikovnice unatoč široko zasnovanoj definiciji dječje književnosti nisu percipirale kao dječje knjige.

IZGUBLJENE SLIKOVNICE: PROBLEM ILI POTICAJ?

U drugoj polovici 19. stoljeća, odnosno u razdoblju u kojem počinje objavljivanje hrvatskih slikovnica, dječja se književnost, kako sam nastojala pokazati, na teorijskoj razini izjednačivala s dječjim knjigama općenito te je obuhvaćala sve vrste knjiga za djecu. Iako su se školske knjige pritom apostrofirale kao ključni segment dječje književnosti, one su se u praksi, preciznije u razmatranjima o dječjoj književnosti, u pravilu isključivale iz rasprave. Sve do kraja 19. stoljeća, kada se artikuliraju zahtjevi za umjetničkim, a ne pragmatično-pedagoškim utemeljenjem dječje književnosti (usp. npr. Belović-Bernadzikowska 1897; Dvorniković 1893), opseg dječje književnosti bio je znatno širi no danas te je ona uz romane, zbirke priča, putopise i dnevnike, obuhvaćala savjetnike, kao i publikacije iz područja matematike, historiografije i sl. Unatoč tomu, slikovnice se u pravilu nisu dovodile u vezu s dječjom književnošću, nego s dječjim igračkama. U skladu s time, tada objavljene slikovnice danas se očekivano ne nalaze ondje gdje bismo za njima prvo tragali logikom odredbi o obveznom primjerku, kao i logikom današnjeg razumijevanja žanra: u fondovima javnih knjižnica te posebice u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Skopčano s cijelim nizom ponekad autonomnih, a ponekad umreženih faktora u rasponu od percepcije slikovnice kao igračke, preko odnosa nakladnika prema obveznom primjerku pa do odnosa knjižnice prema efemernoj građi, najstarije, ali i mnoge druge hrvatske slikovnice, danas nisu dijelom nacionalnoga knjižničnog fonda.

„Slučaj“ izgubljenih slikovnica može se vidjeti kao problem. No, njega se može razumjeti i kao poticaj. Upravo zbog toga što su nedostupne, slikovnice o kojima je bilo riječi u ovom članku usmjerile su raspravu prema pitanjima njihove materijalnosti, a zatim i prema pitanjima odnosa između igre, dječje književnosti i materijalne kulture, u ovom slučaju knjiga i igračaka, što je, kako to s nešto drugačijim naglascima predlaže i Robin Bernstein (2013), put prema razumijevanju književnosti kao složenog i dinamičnog povijesnog i kulturnog fenomena, ali i otvaranju istraživanja dječje književnosti prema uvidima, pristupima i perspektivama drugih disciplina. Taj put može biti krivudav i opterećen nepoznanicama, ali ga, vjerujem, vrijedi pokušati pratiti.

LITERATURA

- A. 1867. „Dopisi in novice: iz Zagreba“. *Učiteljski tovariš* 7/4: 62.
- Anstey, Michèle. Bull, Geoff. 2004. „The Picture Book: Modern nad Posmodern“. U *International Companion Encyclopedia of Children's Literature. Second Edition. Volume I*. Peter Hunt, ur. New York i London: Routledge, str. 328-339.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1882-1976. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Sv. III i V.
- Bartuš, Franjo. 1889. „O uzgoju značaja u pučkoj školi“. *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 30/17: 257-261.
- Batinić, Štefka. Majhut, Berislav. 2001. *Od slikovnjaka do Vragobe: hrvatske slikovnice do 1945*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- Belović-Bernadzikowska, Jelica. 1897. „Naša omladinska literatura“. P. o. *Školski vjesnik* 4/7-8: 1-34.
- Bernstein, Robin. 2013. „Toys are Good for Us: Why We Should Embrace the Historical Integration of Children's Literature, Material Culture and Play“. *Children's Literature Association Quarterly* 38/4: 458-463.
- Buzina, Tanja. Salaj Pušić, Dubravka. 2012. *Sitni tisak: upute za katalogizaciju u bibliografskom formatu MARC 21. Izdanje 1999 – 13. verzija dopuna*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. (<http://www.nsk.hr/wp-content/uploads/2013/12/sitni-tisak.pdf>)
- Cesarski patent od 27. Svibnja 1952., kojim se za svekolike krunovine cesarevine, izuzamši vojničku Krajinu, izdaje i, počamši od 1. Rujna 1852, u kriepost uvodi novi tiskovni red, a ukida zakon suprot zloporabi tiska od 13. Ožujka 1849* (br. 161 dèržavo-zakonskoga lista). <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsk&datum=1852&page=2028&size=45> ; na njemačkom http://alex.onb.ac.at/pdfs/ONB_UINQ.pdf.
- Crnković, Milan. 1967. *Dječja književnost: priručnik za studente pedagoških akademija i nastavnike*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dvorniković, Ljudevit (Lj. Dvorniković). 1893. „Uzgojni dojam lijepe knjige“. *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 34/30: 465-469; 34/33: 513-516; 34/34: 529-532; 34/35: 545-548; 34/36: 561-564.
- Escarpit, Robert. 1972. *Revolucija knjige*. Zagreb: Prosvjeta. Prevela Melita Wolf.

Filipović, Ivan (Perić). 1858. „Pravac naše književnosti“. *Neven: zabavan, poučan i znanstven list* 4: 58-60; 5: 72-74; 6: 91-93.

Filipović, Ivan. 1885. „O omladinskoj književnosti“. *Književna smotra: mjesečna priloga k "Napredku"* 3/2: 9-11; 3/4: 23-27; 3/5: 33-35; 3/7: 49-50.

Hajdenjak, Andrija. 1872. „O manah modernog uzgoja: igra kano priprava za budući život“. *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 20: 305-398; 21: 332-334; 22: 337-341; 23: 360-362; 24: 370-379.

Hameršak, Marijana. 2001. „Pepeljuga: ili tko su uzvanici književnosti za djecu?“. U *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa Zlatni danci 3, Osijek, 15. - 16. ožujka 2001.: bajke od davnina pa do naših dana*. Ana Pintarić ur. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 101-112.

Hameršak, Marijana. 2011. *Pričalice: o povijesti djetinjstva i bajke*. Zagreb: Algoritam.

Hameršak, Marijana. 2012. „How did Fairy Tales Become a Genre of Croatian Children's Literature? Book History without Books“. *Primerjalna književnost* 35/1: 65-77.

Jambrišak, Marija. 1901. „Igračke naše djece“. *Na domaćem ognjištu* 1: 96-98.

Javor, Ranka, ur. 2000. *Kakva je knjiga slikovnica*. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, Hrvatski centar za dječju knjigu, Hrvatska sekcija IBBY-a.

Kirin, Josip (Jos. Kirin). 1886. „Razvitak hrvatskoga pučkoga školstva, naročito u preporodu našeg naroda“. *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 27/30: 469-474.

Krajačić, Ljudevit. 1914. „Naša omladinska literatura do potkraj devedesetih godina“. *Napredak: naučno-pedagoška smotra* 55/1: 39-43; 55/2: 88-89; 55/3: 134-136; 55/4: 182-185; 55/9: 427-429; 55/10: 475-477.

Lešković, Ana. Živković, Daniela. 2011. „Efemerna građa i sitni tisak: opseg pojmova u Hrvatskoj i svijetu“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 54/1-2: 120-134.

Magjer, Rudolfo Franjin. 1906. „[Predgovor]“. U *U pjesmi i priči: antologija hrvatske omladinske književnosti*. Osijek: Ljudevit Szekler, str. VII-XIV.

Magjer, Rudolfo Franjin. 1907. „Pregled savremene hrvatske omladinske književnosti“. *Pedagoški letopis* 7: 2-20.

Majhut, Berislav. 2005. *Pustolov, siroče i dječja družba: hrvatski dječji roman do 1945*. Zagreb: FF press.

Majhut, Berislav. 2006. „Datiranje Kuglijevih izdanja“. *Osmišljavanja: zbornik u čast 80. rođendana akademika Miroslava Šicela*. Vinko Brešić ur. Zagreb: Filozofski fakultet, str. 181-197.

Majhut, Berislav. 2013. „Počeci hrvatske slikovnice“. *Dijete, vrtić, obitelj* 71: 20-22.

Mala zviernica za zabavu i pouku mladeži = Die kleine Menagerie zur Unterhaltung und Belehrung für die Jugend. 1864. Zagreb: Lavoslav Hartman.

Mařík, Vjenceslav Zaboý. 1873. *Pouka o kućanstvu za školsku i domaću porabu*. Zagreb: Lavoslav Hartman.

Nodelman, Perry. 1992. *The Pleasures of Children's Literature*. New York: Longman Publishing.

Peroš, Vilim. 1942. „Hrvatska književnost za djecu i mladež“. U *Znanje i radost: enciklopedijski zbornik. I.* Ivo Horvat, gl. ur. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, str. 100-104.

Pleše, Mihovil. 1891. „Kako da u djece budimo volju za čitanjem“. *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 32/34: 529-533.

Popis nakadnina knjižare Lav. Hartmána u Zagrebu. 1874. Zagreb: Lav. Hartmán i družba.

Rojnić, Matko. 1973. „O knjigama i drugoj tiskanoj građi nacionalnog značaja u nacionalnim bibliotekama“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 19/1-4: 53-68.

Rojnić, Matko. 1974. *Nacionalna i sveučilišna biblioteka*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.

s. n. 1865. „Sitnice“. *Bosiljak: list za mladež* 2/6: 96.

s. n. 1892. „Izložba učilâ: priredjena u slavu otvorenja novosagrađene učiteljske škole u Zagrebu“. *Napredak: časopis za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži* 33/24: 383-386.

Sečić, Dora. 2000. *Ivan Kostrenčić: prvi hrvatski sveučilišni bibliotekar*. Lokve: Benja.

Sečić, Dora. 2007. *Kraljevska i sveučilišna knjižnica u Zagrebu: razvoj i djelovanje srednjoeuropske knjižnice od 1874. do 1918*. Zagreb i Lokve: Nacionalna i sveučilišna knjižnica i Benja.

Skok, Joža, ur. 1972. *Slikovnica prva knjiga djeteta: radovi sa simpozija održanog 6. i 7. prosinca 1971. godine*. Zagreb. P. o. časopisa *Umjetnost i dijete* br. 19-20.

Slivarić, Adam. 1876. „O upotrebljavanju basanâ kod nauke“. *Školski prijatelj: časopis za promicanje pučkoga školstva* 9/3: 40-41.

Stipčević, Aleksandar. 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata: knjiga III: od početka hrvatskoga narodnog preporoda (1835.) do danas*. Zagreb: Školska knjiga.

Širola, Stjepan. 1896. „Naša omladinska književnost“. *Škola: list za učiteljstvo i prijatelje školstva* 7/1: 11-14; 7/2: 31-34.

Tomšič, J. 1868 „Književstvo“. *Učiteljski tovariš* 8/4: 61-62.

Verona, Eva. 1981. „Prilog povijesti obveznog primjerka u Hrvatskoj“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 25/1-4: 217-236.

Verona, Eva. 1987. *Prinosi povijesti Akademijine knjižnice (sadašnje Nacionalne i sveučilišne biblioteke)*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.

Vranić, Anton. 1796. „Predgovor“. U *Mlaisi Robinzon: iliti jedna kruto povolyna, y hasznovita pripovezt za detczu. Prvi del*. J. H. Campe. Novoszelzka szlovotizka: Zagreb, str. i-vi, (pretisak i transliteracija u *Libri et Liberi* 1/1: 115-118. Transkribirao Amir Kapetanović).

Williams, Raymond. 1983. *Keywords: a Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press.

Zakon od 17. svibnja 1875. o porabi tiska za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Sbornik zakona i naredbah XX, https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Zakon_o_porabi_tiska_za_Kraljevinu_Hrvatsku_i_Slavoniju_1875.pdf.